

Rutten, G. J., *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalcultuur* (Dissertatie Nijmegen 2006, Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU LII; Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, Münster: Noldus Publikationen,; 2006, 459 blz., €30,-, ISBN 90 72365 93 3 (VU), ISBN 3 89323 752 6 (Noldus)).

De Amsterdamse neolatiijnse dichter, vertaler, editeur en conrector David Van Hoogstraten stelde in 1700 een lijst samen van alfabetisch geordende zelfstandige naamwoorden, die voorzien waren van de geslachtsaanduiding: mannelijk, vrouwelijk of onzijdig. Deze aanduidingen waren gebaseerd op citaten, dat wil zeggen substantieven in hun context, uit de werken van vooral Vondel, maar ook van Hooft en andere autoriteiten. De titel van deze lijst was: *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Dit werk voorzag in een grote behoefte en werd nog tweemaal herdrukt – in 1710/1711 en in 1723. De tweede herdruk kreeg als titel *Ljst der gebruykeelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*. Bij iedere druk breidde Van Hoogstraten de lijst woorden uit. Zo bevatte de eerste druk (1700) 1196 lemma's en de derde druk (1723) 2377. Na Van Hoogstratens overlijden volgen er nog een drie herdrukken van de *Ljst*.

Gijsbert Rutten behandelt in zijn ruim 400 pagina's tellende proefschrift niet alleen het taalkundige werk van Van Hoogstraten, maar geeft ook een (taalkundige) ideeëngeschiedenis over de periode 1650-1750. Hij constateert, dat er in die vroegmoderne tijd in de wetenschap een verlangen is naar zogenoemde 'Archimedische punten', dat wil zeggen statische uitgangspunten, en hij wil laten zien in hoeverre dat ook geldt voor de taalkunde, liever gezegd de 'taalbeschouwing', van die tijd. Rutten bepaalt zich daarbij niet alleen tot de taalkunde in de Nederlanden, maar kijkt ook over de grenzen van het eigen taalgebied heen.

Dit proefschrift is een kloek, vierkant boek met een mooie leesletter en noten – heel prettig – in de ruime marge van de bladzijden. Ter illustratie zijn er een paar mooie foto's van de *Aenmerkingen*, in opgenomen steeds op een andere pagina opengeslagen. Kortom: een mooi uitgevoerd proefschrift.

Het boek heeft vier delen, vier verschillende 'perspectieven', zoals Rutten zelf zegt, vanwaaruit hij de activiteiten van 'zijn' Van Hoogstraten onderzoekt. In Deel I wordt een beeld geschetst van het taalkundig denken tussen ca. 1650 en ca. 1750 – de 'vroegmoderne' tijd – en wordt getoond, hoe het taalkundige werk van Van Hoogstraten daarbij aansluit. Er was in deze periode een aanzienlijk verschil tussen het feitelijke taalgebruik en het ideale taalgebruik. Er was dan ook het verlangen het schriftelijk taalgebruik te vervolmaken of, in de woorden van Rutten, het verlangen deze 'linguïstische verdubbeling op te heffen.'

Uitvoerig gaat Rutten nu in op de ideale taal oftewel de *natura* van de taal. Deze *natura* werd beschouwd als een geordend en statisch systeem, dat correspondeert met de werkelijkheid en met het (logisch) denken. Dit Archimedisches punt was de norm. Als men zich hierop richtte, zou dat leiden tot 'beschaving' van de taalpraktijk. De taalkundige teksten, de grammatica's, hadden deze norm als richtlijn; Rutten noemt ze dan ook 'systemen van normativiteit.'

De auteur behandelt vervolgens de vraag, waar de *natura* van de taal te vinden is. Vier categorieën grammatica's 'conceptualiseren' volgens hem de *natura* van (een) taal; dat zijn grammatica's 1. met een minimale set van universele, logische regels, die in een afzonderlijke taal terug te vinden is, 2. van een nieuw ontworpen taal, waarin taal, denken en werkelijkheid met elkaar corresponderen, 3. die zich op het taalverleden richten en 4. die het taalgebruik van auteurs met autoriteit als richtsnoer hebben. Veel vroegmoderne grammatica's van het Nederlands, het Frans, het Duits en het Engels van alle categorieën worden vervolgens door Rutten beschreven. Van Hoogstraten's *Aenmerkingen* behoort tot de laatste categorie; het taalgebruik van met name Vondel is immers voor hem de norm.

In Deel II gaat Rutten in op Van Hoogstraten's doelstellingen. Hij stelt vast, dat aan het eind van de zeventiende eeuw de klachten over de literaire schrijftaal gepaard gingen met de wens deze schrijftaal tot 'volmaakte grammaticaliteit' te brengen. Een veel gehoorde klacht was de onjuiste, slordige hantering van het genus. Het genus speelde toen namelijk een centrale rol in de taalkunde. Aangezet door andere taalkundigen schreef Van Hoogstraten in 1700 zijn *Aenmerkingen* om het juiste gebruik en daarmee de juiste norm over te dragen. Zijn achterliggende doelstellingen daarbij waren: het fixeren en daarmee vervolmaken van de taal op zichzelf en het verbeteren van de literaire schrijftaal. Bovendien wilde hij een cultuur van geletterdheid instellen om te kunnen concurreren met niet-Nederlandse taalgemeenschappen.

De *Aenmerkingen* van docent Van Hoogstraten zijn pedagogisch-didactisch georiënteerd: in de voorredes van de eerste twee drukken richt hij zich speciaal tot de jeugd. Men kan volgens hem maar beter zo vroeg mogelijk met de (taal)studie beginnen. Met langdurige ijver en inspanning schrijft men als het ware voort richting volmaaktheid. Van Hoogstraten imiteerde hier Vondel, die aankomende dichters al de weg gewezen had naar de 'volmaecktelijk'heid. Ook ontwerpt hij een 'leerschool der letteren', dat wil zeggen, een in de voorrede van de *Aenmerkingen* helemaal uitgewerkt leerprogramma, een leergang, die loopt van taaldidactiek naar canonvorming in de letterkunde. Na uitgebreid onderzoek komt Rutten tot de conclusie, dat deze pedagogisch-didactische leergang in West-Europa tot ongeveer 1750 uniek was.

Hoe moet volgens Van Hoogstraten de taalgebruiker nu precies te weten komen wat het genus van het substantief moet zijn? Het genus van de substantieven wordt hier vastgesteld door de vorm van de woorden die bij het substantief horen zoals de lidwoorden en de (bezittelijke) voornaamwoorden. Dit is de woordexterne genusbepaling. Een voorbeeld: *Bant* is mannelijk, want Vondel schrijft 'zij t'ontslaen van den bant'; als *bant* vrouwelijk was, zou er gestaan hebben *van de bant*. Van Hoogstraten wil dus dat het juiste genus geleerd wordt aan de hand van een voorbeeld, waarin de substantieven in een contextje geplaatst zijn. Hier wordt dus geleerd aan de hand van een woordenlijst, dat wil zeggen, aan de hand van voorbeelden. Het goede voorbeeld is zowel bron als norm voor de kennis van het grammaticaal geslacht en tevens een middel om die kennis over te dragen. Volgens Van Hoogstraten kunnen voorbeelden beter onthouden worden dan regels. Hij roept dan ook op tot navolging van voorbeeldige schrijvers; dat deed hij immers zelf ook. Zo wordt de overdracht van het schriftelijke ideaal gewaarborgd.

Rutten onderzoekt ook hoe taalkundige voorgangers en tijdgenoten ook in dit opzicht te werk gingen. Hij constateert dan dat Van Hoogstraten zich met zijn voorbeeldlijst onderscheidde van andere taalkundigen. In tegenstelling tot

letterkundigen werkten taalkundigen namelijk primair met regels. Met zijn voorbeelden creëerde Van Hoogstraten dan ook een breuk met de gangbare didactiek. Ook toonde hij, dat volgens hem taalkunde en letterkunde didactisch één geheel vormen.

Ten slotte besteedt Rutten nog aandacht aan de bronnen waaraan Van Hoogstraten zijn voorbeelden ontleent. Behalve aan de allergrootste autoriteiten Vondel en Hooft ontleent Van Hoogstraten ook citaten onder meer aan de Vondelianen en tijdgenoten Antonides, Moonen en Vollenhoven. Zijn bronnen — zelfs Vondel en Hooft — gebruikt Van Hoogstraten ook een enkele keer als voorbeeld hoe het niet moet, namelijk als ze volgens hem een ‘taalfout’ maken.

In Deel III bespreekt Rutten de genusleer van Van Hoogstraten. Het genus bepaalt de vorm van de naamval, ‘de casus’. Van Hoogstraten onderscheidt *genus*, het grammaticaal geslacht, van *sexus*, het natuurlijk geslacht. Hoewel de namen van mannen mannelijk zijn en de namen van vrouwen vrouwelijk, corresponderen genus en *sexus* niet altijd. Bij Van Hoogstraten prevaleert het grammaticaal geslacht. Zo vindt hij dat de autoriteit Hooft, ‘anders zeer opmerkende hieromtrent’, zich vergist, als hij schrijft ‘Een meisken in ’t twintigste jaer *haers* ouderdooms’. Dat moet ‘*zyns* ouderdooms’ zijn, omdat het *bet meisken* is. Rutten bespreekt hier ter vergelijking ook wat over het genus geschreven werd door de bekende achttiende-eeuwse taalkundigen Moonen, Verwer en Ten Kate. Bovendien slaat hij er ook nog grammatica’s van het Nederlands als vreemde taal op na.

Ook de zes naamvallenvormen (nom., gen., dat., acc., voc., en abl.), zoals ze volgens Van Hoogstraten moeten zijn, komen hier aan de orde. Rutten geeft van de drie grammaticale geslachten de verbuigingsparadigma’s van het substantief, de voornaamwoorden en het adjectief en hij vergelijkt Van Hoogstratens werk met dat van de bovengenoemde taalkundigen. Hij behandelt ook de genusregels voor de substantieven zelf. Deze regels zijn gebaseerd op de betekenis of de vorm van het woord; hij distilleert ze uit de beide drukken van *Aenmerkingen*. Zo is — om slechts een enkel voorbeeld te geven — een substantief op *-y* vrouwelijk (*abdy*) en zijn de namen van bergen of bomen mannelijk.

De ‘taalexterne normativiteit’, zoals Rutten het noemt, staat centraal in Deel IV. De gemeenschap van taalgebruikers in die vroegmoderne tijd komt hier ter sprake. Een thema is bijvoorbeeld lof op de eigen taal. Gesproken wordt over de sierlijkheid van het Nederlands en de geschiktheid van onze taal voor geleerde discoursen. Het territorium is in de eerste plaats Holland en de afzonderlijke steden aldaar en in de tweede plaats de verenigde provinciën. Een ander thema is de zuiverheid van het Nederlands. Enerzijds is er lof voor de van oorsprong zuivere moedertaal, anderzijds wordt er gewezen op en geklaagd over wezensvreemde elementen in het Nederlands. Zo is er een pleidooi voor vrijwaring van Franse leenwoorden en tevens vrijwaring van Franse manieren om daarmee afstand te nemen van dominantie van de Franse cultuur. Weer een ander thema is de kwalitatieve vergelijking van talen onderling; Rutten noemt dit de ‘contrastering van talen.’ Ook hier kijkt hij dus weer over de landsgrenzen heen en gaat hij na hoe men in andere taalgemeenschappen tegenover de eigen taal staat.

Rutten gaat uitvoerig in op de de samenhang tussen de interesse voor de taal en begrippen als ‘nationalisme’ en ‘natie-staat’ in de vroegmoderne tijd. Hij haalt er veel bronnen bij, historische en moderne. Zijn conclusie is dat nationalisme refereert aan een politieke ideologie, die pas ontstaan is vanaf het einde van de achttiende eeuw ‘als een concrete, praktische oplossing voor contemporaine problemen’. Er een historische

discontinuïteit ten opzichte van de tijd ervoor, waarin met name in Nederland met zijn diversiteit aan bestuurslagen niet gesproken kon worden van (politiek) ‘nationalisme’.

Ten slotte komt Rutten uit bij de ‘republiek der letteren.’ Hij doelt op een verbeelde gemeenschap van geleerde schrijvers van goede komaf. Men sprak en correspondeerde met elkaar. Er was competitie en twist zoals de (Nederlandse) *Poëtenoorlog*: voor een belangrijk deel een kwestie van voor of tegen Vondels autoriteit. Tot deze kring, dit netwerk van voornamelijk stedelijke elite — dat zich tot over de grenzen uitstrekte — behoorde ook Van Hoogstraten en hij poogde zich als ijveraar voor de Nederlandse letteren een gerespecteerde positie te verwerven. Hij was hiermee exemplarisch.

Dit proefschrift vind ik als taalkundige zeer informatief. De taalkunde van Van Hoogstraten krijgt een wel zeer royale inbedding. De nationale en internationale achtergronden, de doelstelling, de inhoud, de omstandigheden van Van Hoogstratens project en zijn geleerde vrienden worden uitvoerig belicht met veel uitgebreide noten. Niets is Rutten te veel. Hij geeft antwoord op intrigerende vragen. Veel is uitgediept, waarbij veel studies van geleerden uit binnen- en buitenland de revue passeren. Zo is er een uitvoerige bespreking van de vraag in hoeverre je de vroegmoderne tijd en Van Hoogstratens werk nationalistisch kunt noemen (‘niet’). Rutten komt met een goed beargumenteerd en overtuigend antwoord.

Rutten heeft zijn boek zorgvuldig ingedeeld. In de vier delen benadert hij het werk van Van Hoogstraten op vier manieren: theoretisch, methodisch, inhoudelijk en cultuur-historisch. Veel kwesties worden in punten opgedeeld, waardoor je — meestal, maar niet altijd — door de bomen het bos blijft zien. Het is een tamelijk dik, niet zo gemakkelijk geschreven boek en daarom is het prettig, dat Rutten vaak eerder al besproken stof en voorgaande redeneringen kort herhaalt of nog eens kort samenvat. Ook hier geldt, dat dat een enkele keer wel eens te veel van het goede wordt.

Minder geslaagd vind ik de zo nu en dan wat moeizame taal en/of terminologie. Wat Rutten bedoelt is of wordt wel duidelijk, maar het leest niet prettig. Dat geldt eens te meer, als die terminologie vaak terugkeert, bijvoorbeeld: ‘systemen van normativiteit’, ‘het netwerk van noties’ of ‘de convergerende’ dan wel ‘congruerende taalkundige, etnologische en politieke oordelen’. En wat is de meerwaarde van een begrip als ‘linguïstische verdubbeling’? Maakt dat iets duidelijk wat niet duidelijk is? Mij lijkt van niet.

Afgezien van een aantal terminologische hobbels is *De Archimedische punten van de taalbeschouwing* een rijk boek. De taalbeschouwing van de Vondeliaan Van Hoogstraten wordt grondig en in den brede behandeld. Deze studie is aan te bevelen voor historici, historisch taalkundigen en cultuurhistorici en voor in het onderwerp geïnteresseerde, ontwikkelde leken om een goed beeld te krijgen van de ‘taalcultuur’ in de vroegmoderne tijd. Of om open te slaan en zich in één van de vele taalbeschouwelijke kwesties uit die tijd vast te bijten. Deze studie biedt aanknopingspunten te over om verder onderzoek te doen. En is dat geen cruciaal punt bij een wetenschappelijke studie?

Cecile Portielje

Schaap, J., *Het recht om te waarschuwen. Jodenvervolging en vernieuwing in de Radio Oranje-toespraken van Wilhelmina* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 2005, 215 blz., ISBN 90 01 75723 5).

Tussen haar vlucht in mei 1940 en haar terugkeer op Nederlandse bodem in 1945 sprak koningin Wilhelmina 44 keer tot haar volk. Bij Nederlanders roept dit meestal het beeld op van de ijzeren koningin die het volk aanzet tot verzet. In zijn scriptie *Het recht om te waarschuwen* zet Jord Schaap de toespraken in een ander licht. De auteur ontving de Wolters-Noordhoff Academieprijs, zeker verdiend voor de manier waarop hij de geschieds- en communicatiewetenschap verweeft.

Schaap deelt zijn onderzoek op in acht hoofdstukken. De eerste vijf hoofdstukken zijn historisch van aard en geven de context van de toespraken. Hier gaat het om het gebruik van radio vóór 1940, de relatie tussen de Oranjes en de media, en tenslotte de gebeurtenissen tijdens Wilhelmina's verblijf in Londen. Bij hoofdstukken zes en zeven ligt de nadruk op de analyse van de toespraken. In de conclusie beantwoordt Schaap vier vragen, die hij in het begin op pagina 27 heeft gesteld. Op de eerste twee: 'Was Wilhelmina op de hoogte van het geloof in de almachtige media?' en 'Wist zij welk een machtig wapen zij met het massamedium radio in handen had?' antwoordt Schaap met een volmondig 'Ja'. Daarna volgen de vragen 'Waarom zwijgt zij in haar radio-toespraken over het thema jodenvervolging?' en 'Waarom stelt ze andere thema's (als vernieuwing) wel uitvoerig aan de orde?' Schaap concludeert dat Wilhelmina slechts drie keer het lot van de joden aanroerde. Uit zijn onderzoek komt naar voren dat ze dit bewust deed en dat Wilhelmina een zeker opportunisme niet kan worden ontzegd. Zij achtte in de donkere dagen in Londen een thema als vernieuwing van het staatsbestel en haar eigen terugkeer als vorstin belangrijker. Schaap past met deze analyse bij andere onderzoekers, die al eerder constateerden dat Wilhelmina doelbewust naliet om via haar toespraken het lot van de joden te verbeteren.

De eerste vijf hoofdstukken lezen bijzonder vlot. Schaap heeft een prettige manier van schrijven en maakt gebruik van veel anekdotes om zijn verhaal te verlevendigen. Het wordt de lezer duidelijk dat Wilhelmina geloofde in de kracht van de massa. Zij zag in de radio een krachtig medium en beschouwde president Roosevelt en zijn 'fireside chats' als een lichtend voorbeeld. (73) Ook het relaas van Wilhelmina in Londen en van haar confrontaties met De Geer is amusant om te lezen. Schaap schetst het beeld van een kranige dame die haar nieuwe macht ten volle wist te benutten. In zijn wens de lezer ervan te overtuigen dat Wilhelmina bewust was van de kracht van de radio wil Schaap wel eens doorschieten. Het boek bevat veel herhalingen en een opmerking dat Wilhelmina's keus voor Gerbrandy als minister-president vooral werd ingegeven door diens radio-ervaring (85) is kort door de bocht.

Voor historici valt wat te leren in de hoofdstukken waarin de toespraken worden geanalyseerd. Hoewel de methode van onderzoek taai wordt beschreven, is de uitwerking prima te volgen. In enkele tabellen wordt uiteengezet welke thema's Wilhelmina aansneed. Ook heeft Schaap toespraken uitgewerkt in taalhandelingen (bijvoorbeeld 'opwekken luisteraars om te vertrouwen in eindoverwinning', 100). Het is interessant te zien hoe onderzoek naar semantiek en radiobeginselen de inhoud van de toespraken een andere draai geven. Het blijkt dat Wilhelmina deed aan 'agenda-setting',